

KIELENTUTKIMUKSEN JA KESKUSTELUNANALYYSIN SUHTEESTA

HELENA KANGASHARJU

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
10. KESÄKUUTA 1998

Täytin väitökseni edellä lomakkeen, jolla väitöskirjastani välitetään tiedot kansainväliseen abstraktikokoelmaan. Siinä yhteydessä minun piti valita koodi, joka ilmoittaa, mihin tieteenalaan väitöskirjani kuuluu. Ainoa mahdollinen valinta minulle oli lingvistiikka, mutta siinä yhteydessä ajattelin, ja ajattelen vieläkin, että ei ole aivan itsessään selvää, että väitöskirjani on lingvistinen väitöskirja tai suomen kielen väitöskirja. Vai onko väitöskirja, joka on kirjoitettu englanniksi, käyttää sosiologista tutkimusmenetelmää ja analysoi esimerkiksi nyökkäyksiä ja naurua, tyypillinen suomen kielen väitöskirja? Olenko tutkijana

fennisti tai edes lingvisti?

Samat kysymykset koskevat monia lähivuosina suomen kielen laitokselta väitteleviä, ja siksi haluan hiukan pohtia kielen tutkimuksen ja keskustelunanalyysin suhdetta. Vuorovaikutuksen tutkija tunnen olevani; siitä minulla ei ole epäilystä, mutta tällaista tutkimusta ei ole vielä oikein selvästi sijoitettu lingvistiikan kenttään. Ongelma ei ole pelkästään teoreettinen, vaan sillä voi olla myös käytännön seurauksia.

Hain muutama vuosi sitten tutkimusapurahaa hankkeeseen, jolla oli tekemistä suomalais-ugrilaisen kielitieteen kanssa. Suomalainen fennougristi kirjoitti asiantuntijalausunnossaan, että keskustelunanalyysiin suuntautumista ei ainakaan toistaiseksi voida pitää meriittinä suomalais-ugrilaisessa kielen tutkimuksessa. Tämän määrit-

▷

telyn mukaan en ole ainakaan fennougristi. En ole kuitenkaan varsinaisesti tästä asiasta kovin huolestunut. Pikemminkin näen asian niin, että keskustelunalyysi on Suomessa vielä niin uutta, että sitä ja sen tuloksia ei toistaiseksi tunneta riittävän hyvin edes kielitieteen piirissä, vaikka tämä tutkimus yleisesti hyväksytäänkin yhden kielitieteen osa-alueen, kielenkäyttöä tutkivan pragmatiikan, piiriin. Sitä, ettei keskustelunalyysin tarjoamia mahdollisuuksia osata vielä yhdistää esimerkiksi fennougristiikkaan, osoittaa myös eräässä suomalais-ugrilaisen kielitieteen julkaisussa 1990-luvulla ilmestynyt artikkeli, joka käsittelee mordvan imperatiivisia partikkeleja. Artikkelissa analysoidut esimerkit ovat selvästi dialogisia, mutta tutkimusaineistona on käytetty kirjoitettuja satutekstejä eikä autenttisia keskusteluja, eikä aineistoa millään tavalla problematisoida.

Koska oma näkemykseni on se, että keskustelunalyysi ja kielentutkimus voivat erinomaisesti täydentää toisiaan, käsitelien seuraavassa sitä, mitä keskustelunalyysi voi antaa kielentutkimukselle, ja sen jälkeen hiukan sitä, mitä kielentutkimuskenties voi antaa keskustelunalyysille.

MITÄ KESKUSTELUNALYYSI VOI ANTAA KIELENTUTKIMUKSELLE?

Kielitieteessä on totuttu näkemään kaksi paradigmaa: yhtäältä on tutkimusta joka käsittelee kielen ilmiöitä autonomisina, formaaleina yksikköinä perinteisen kieliopin tapaan, ja toisaalta on olemassa funktionalistinen suuntaus, joka tutkii kieltä suhteessa kontekstiin ja kielen käyttäjiin. Keskustelunalyysi kuuluu ilman muuta jälkimmäisen piiriin. Tutkimuksessa on väistämättä mentävä puhtaasta kielentutkimuksesta maailmaan: kieltä ei voida erottaa ympäröivästä maailmasta, ihmisistä ja

heidän toiminnoistaan.

Keskustelunalyysi merkitsee melko suurta ajattelutavan muutosta sellaiselle, joka on alun perin suuntautunut perinteiseen kielentutkimukseen. Ehkä suurin ero on se, että ilmauksia ei tarkastella erillisinä ilmiöinä, vaan aina suhteessa johonkin edellä sanottuun tai jäljessä tulevaan tai — useimmiten — molempiin. Keskustelunalyysi näkee kielenkäytön merkityksellisenä *toimintana* ja tutkii muun muassa sitä, miten ihmiset loppujen lopuksi saavuttavat intersubjektivisuuden eli pystyvät ymmärtämään toisiaan. Vuorovaikutuksen tutkijalle merkitykset ovat harvoin vakiintuneita: merkitysten katsotaan syntyvän vuorovaikutuksessa. Keskustelussa näkyy myös koko ajan, että tietyn puheenvuoron esittäjä ei voi yksin päättää vuoronsa merkityksestä, vaan vastaanottajan reaktio voi muuttaa merkitystä, tai puhuja voi ainakin joutua neuvottelemaan siitä, mitä hän itse asiassa tarkoitti.

Perinteisen kielitieteen rajoja koettelee myös se, että merkityksellinen toiminta voi vuorovaikutuksessa olla myös sanatonta. Kun me esimerkiksi reagoimme edellä puhuneen väitteeseen partikkelilla *joo*, voimme toiminnallamme osoittaa samanmielisyyttä edellä puhuneen kanssa. Suurin piirtein sama toiminto voidaan kuitenkin tehdä myös ilman sanoja eli nyökkäämällä, jos keskustelukumppanit ovat katseyhteydessä keskenään. Vuorovaikutuksen tutkija ei voi toisin sanoen erottaa sanallisia ja sanattomia keinoja, jos hän haluaa kuvata esimerkiksi samanmielisyyden osoittamisen keinoja keskustelussa.

Keskustelunalyysi on tuonut uusia alueita kielentutkimukseen. Aikaisemmassa kielentutkimuksessa on usein jäänyt sivuun sellaisten ilmiöiden tutkimus, joita esiintyy vain ihmisten välisessä dialogissa. Näihin ilmiöihin kuuluvat esimerkiksi monet sellaiset partikkelit kuin *ai*, *aha*, *joo*,

nii(n), *mm*, *et* ja *kato*. Tutkimattomiin alueisiin liittyy myös arvostuksia: sitä mitä ei ole tutkittu, ei ole myöskään arvostettu. Yksi esimerkki tästä on dialogipartikkeli *joo*, joka näyttäisi nykytutkimusten mukaan olevan tavallisin samanmielisyyden osoittamiseen käytetty partikkeli suomessa. *Joo* ei kuitenkaan ole ollut salonkikelpoinen kuin aivan viime vuosina, ja osin juuri keskustelututkimuksen ansiosta. Nykysuomen sanakirja toteaa partikkelista *joo*, että se on »kansanomainen», mikä on melko selvä vihje siihen suuntaan, että partikkelia ei käytetä eikä tulisi käyttää paremmissa piireissä. Myöskään vanhemmissa suomea vieraana kielenä käsittelevissä oppikirjoissa ei yleensä edes mainita partikkelia *joo*, vaan lähes ainoa samanmielisyydspanikkeli niissä on *kyllä*, joka nykypuhekielen tutkimusten mukaan näyttäisi olevan pikemminkin harvinainen. Kannattaa kuunnella esimerkiksi jonkun puhelimeen puhuvan nykysuomalaisen puhelinkeskustelua ja havainnoida, kuinka usein hän sanoo *joo* ja kuinka usein *kyllä*.

Yksi asia, joka yllätti minut omassa tutkimuksessani, oli se systemaattisuus ja hienovarainen hierarkia, jonka mukaisesti partikkelit *joo*, *nii(n)* ja *mm* järjestäytyvät keskustelijoiden puheessa. Aineistoni perusteella voi hiukan yleistäen esittää, että partikkelia *kyllä* käytetään siinä lähes yksinomaan samanmielisessä keskustelussa — sikäli kuin sitä ylipäänsä käytetään lainkaan. Erimielisyydessä vahvimmin liittoutumista osoittava partikkeli on laskevalla intonaatiolla lausuttu *nii(n)*; *joo* voi osoittaa ymmärtämistä, hyväksymistä ja mukautumista, mutta ei välttämättä liittymistä, ja partikkelilla *mm* on monenlaisia tehtäviä. Partikkelien *joo* ja *nii(n)* käyttäytymistä erityisesti kahdenkeskisissä keskusteluissa on ansiokkaasti kuvannut Marja-Leena Sorjonen viime vuonna valmistuneessa väitöskirjassaan, mutta omassa työssäni kävi lisäk-

si ilmi, että partikkelit käyttäytyvät monen henkilön keskustelussa hiukan eri tavalla kuin kahdenkeskisessä keskustelussa, ja vielä erikseen eri tavalla silloin, kun monenkeskisessä keskustelussa on eri mieltä oleva puolue. Partikkelien saama merkitys vaihtelee merkittävästi sen mukaan, millä tavalla ne äännetään ja kenen vuoroon ne ovat reaktioita.

Dialogipartikkelien tutkimisesta on suoraan käytäntöön sovellettavaa hyötyä. Niitä ja monia muita kielen dialogisia ilmiöitä käsitellään vieläkin liian vähän esimerkiksi vieraan kielen opetuksessa. Kun opetin suomea vieraana kielenä Upsalan yliopistossa, totesin kyllä, että partikkelien käytön opettaminen on vaikeaa, ja havaitsin joskus, että opiskelijat käyttivät reaktioissaan partikkeleja *kyllä* ja *joo* oudolta kuulostavalla tavalla, mutta minulla ei ollut juurikaan aseita analysoida käyttöä tarkemmin. Partikkelien opettaminen olisi luultavasti vaikeaa vieläkin, mutta nyt tunnistan ainakin muutamia selkeitä käyttöyhteyksiä. Kun korvani nyt on herkistynyt, olen havainnut esimerkiksi teatterissa istuessani, että käännetyssä näytelmätekstissä käytetään partikkeleja »epäsuomalaisella» tavalla.

Tutkimusta tällaisista ilmiöistä tarvitaan varsinkin nyt, kun suomea opetetaan vieraana tai toisena kielenä luultavasti enemmän kuin koskaan aikaisemmin. Näiden ilmiöiden tutkimuksen tarve ei koske tietenkään ainoastaan suomen kieltä, vaan kaikkia kieliä. Ruotsissa afaatikkojen puhetta tutkinut Elisabeth Ahlsén on peräänkuuluttanut dialogipartikkelien tutkimusta muun muassa afaatikkojen kuntouttamisen tarpeisiin, koska nämä ilmaukset kuuluvat keskeisiin vuorovaikutuksen keinoihin. Käsitykseni mukaan myös suomalaisessa vieraan kielen opetuksessa voitaisiin tehdä enemmän tällä alueella; ainakin kun kuuntelin Ruotsissa asuessani Suomesta tulevien nuorten ja

muuten hyvin ruotsia puhuvien keskustelua, yksi suuri puute siinä oli juuri dialogipartikkelien yksipuolisuus ja siitä seuraava keskustelun monotoninen sävy. Ruotsin kielessä on suuri variaatio esimerkiksi juuri eriasteista samanmielisyyttä ilmaisevien dialogipartikkelien käytössä, eikä keskustelu kuulosta aivan luontevalta, jos reaktio on aina vain *ja*, kun syntyperäiset käyttävät asteikkaa *ja, jo, javisst, visst, jodå, jovisst* jne. Reagoinnin epäidiomaattisuus on tyyppillinen vierasta kieltä hyvin puhuvien ongelma: kun he muuten osaavat kieltä hyvin, »väärä» reagointi tulkitaan helposti tylyydeksi tai tyhmydeksi.

Otan toiseksi esimerkiksi joitakin partikkelin *mm* käyttöalueita. Emme tavallisesti edes ajattele, että partikkelilla *mm* olisi jokin oma merkitys, puhumattakaan, että sillä olisi monia erilaisia merkityksiä ja käyttötapoja ja vielä eri kulttuureissakin hiukan toisistaan poikkeavia merkityksiä. Partikkeli *mm* sijoittuu kuitenkin systemaattisesti dialogipartikkelien järjestelmään. Yksi tämän partikkelin keskeisiä käyttöalueita on jonkinasteisen mukanaolon osoittaminen. Keskustelija tarvitsee myös sellaisia vuorovaikutuksen keinoja, joiden avulla hän voi osoittaa olevansa mukana keskustelussa mutta samalla välttää selvän kannan ottamista edellä sanottuun. Tällaiseen tehtävään sopii nimenomaan partikkeli *mm*, jota omassa aineistossani voi kutsua myös erimielisyyspartikkeliksi siinä mielessä, että mitä pidempi ja vakavampi erimielisyys on kyseessä, sitä enemmän keskustelussa alkaa suhteellisesti esiintyä partikkeliä *mm*.

Yksi melko yleinen virheellinen näkemys on ollut esimerkiksi se, että *mm*-palautteita käyttävä henkilö ilmaisisi aina jonkinlaista empatiaa tai kannustusta puhekumppanilleen. Näin saattaa joskus olla, mutta *mm* voi kuitenkin olla myös disaffiliatiivinen ja pikemminkin toisen vuoroa latista-

va ja vähäistä mielenkiintoa osoittava reaktio. Rod Gardner, joka on tehnyt väitöskirjan australialaisten pariskuntien *mm*-partikkelin käytöstä, on todennut tällaisesta minimiosallistumista osoittavasta partikkelista, että sillä on suurin piirtein merkitys 'kuulen mitä sanot, mutta minulla ei ole enää mitään sanottavaa tästä asiasta'. Partikkelin käyttö on kuitenkin vielä yhteistyöhalukkuuden merkki: se osoittaa halua pitää kanavaa auki ja jatkaa keskustelua, mikä ei ole mikään vähäpätöinen tehtävä, jos seuraava askel olisi vaikeneminen ja kommunikaation katkaiseminen.

Keskustelunanalyysi on siis nostanut kielitieteessä esiin uusia ilmiöitä. Lisäksi se voi auttaa kielentutkijoita löytämään monille kielen ilmiöille ja ilmaisutavoille motivaation vuorovaikutuksesta, kun pystytään osoittamaan, että tietty rakenne palvelee nimenomaan vuorovaikutusta. Me tiedämme toistaiseksi melko vähän siitä, missä määrin kieliopilliset rakenteet ovat syntyneet vuorovaikutuksessa esiintyvien tarpeiden pohjalta, mutta on ilmeistä, että sellaisia rakenteita on enemmänkin kuin olemme luulleet.

Keskustelunanalyysi auttaa myös havaitsemaan, kuinka tavattoman systemaattisesti ja rationaalisesti me voimme käyttää kielen resursseja. Mainitsen vain yhden kielen resurssin, jota on omassa aineistossani käytetty samanmielisyyden ja liittoutumisen osoittamiseen: edellisen puhujan ilmausten toiston. Samanmielisyyden osoittamisen lisäksi toistoa voidaan käyttää mitä moninaisimpiin muihin tehtäviin: edellisen puhujan ilmausta toistamalla ja hiukan prosodiaa vaihtelemalla me voimme ilmaista esimerkiksi vahvaa erimielisyyttä, ihmetellä, päivitellä, kysyä, ironisoida, vahvistaa tai vähätellä.

Keskustelunanalyysi tekee myös meidät tietoisiksi monista kulttuurisista konventioista, ja tätä tietoa voidaan hyödyntää ai-

van arkisissakin yhteyksissä. Yksi esimerkki hyvin konventionaalistuneesta puhetilanteesta on puhelinkeskustelu. Kaikilla ulkomailla asuneilla on varmasti kokemuksia siitä, miten hankalia rutiininomaisetkin puhelinkeskustelut voivat olla vieraassa kulttuurissa. Kyse ei ole niinkään kielitaidosta vaan siitä, että emme tunne puhelimen käyttöön liittyviä konventioita asianomaisessa kulttuurissa. Tämän tyyppinen kulttuurinen tietämättömyys johtaa myös helposti piinallisiin tilanteisiin, koska rutiinien hallitsemista pidetään kulttuurin sisällä niin itsestään selvänä. Keskusteluntutkijat ovat analysoineet yksityiskohtaisesti eri kulttuurien puhelinkeskusteluja, viimeksi Anna Lindström ruotsalaisia puhelinkeskusteluja äskettäin valmistuneessa väitöskirjassaan.

Kerron yhden esimerkin siitä, kuinka tiedostamatonta kulttuuristen konventioiden noudattaminen on. Auli Hakulinen aloitti puhelinkeskustelujen analysoinnin Suomessa 1980-luvun lopulla. Yksi hänen ensimmäisiä tuloksiaan oli, että kaksi kolmesta suomalaisesta soittajasta aloittaa puhelinkeskustelunsa partikkelilla *no* (*No Pekka täällä hei*). Olin seminaarissa, jossa hän esitteli tuloksiaan, ja olin juuri lausumassa ääneen, että minä en ainakaan aloita puhelua sillä tavalla, kun Auli Hakulinen soitti äänittämänsä nauhan, joka alkoi »No Kangasharjun Helena tässä hei». Tietoisuuteni suomalaisesta puhelinkäyttäytymisestä kasvoi hetkessä, ja saatoin myös Upsalassa suomea opettaessani kertoa opiskelijoille, että Suomessa on luontevaa aloittaa puhelinkeskustelu partikkelilla *no*.

MITÄ KIELENTUTKIMUS VOI ANTAA KESKUSTELUN- ANALYYSILLE?

Jos asia käännetään toisin päin, voidaan kysyä, mitä kielentutkimus voi antaa kes-

kustelunanalyysille ja sosiologialle? Kielentutkimuksen ja keskustelunanalyysin rajoja on käsitelty myös pari vuotta sitten ilmestyneessä teoksessa *Interaction and grammar*, jossa kielentutkijat ja sosiologiaa edustavat keskusteluntutkijat esiintyvät yhdessä. Tässä yhteydessä yksi keskustelunanalyysin johtavista tutkijoista, Emanuel Schegloff, toteaa muun muassa, että kielelliset ilmiöt ovat lähes aina olleet epäsuorasti mukana myös sosiologisessa keskustelunanalyysissa, mutta että sosiologeille kieli on merkinnyt suunnilleen samaa kuin mitä »kirvesmiehelle merkitsee eri puulajien tuntemus». Schegloff toteaa myös, että sosiologit eivät ole pystyneet tuomaan riittävän hyvin esiin sitä, miten kielen rakenne ja vuorovaikutuksen järjestyneisyys liittyvät toisiinsa, ja toivoo kielentutkijoiden ja sosiologien yhteistyötä. Tällä hetkellä onkin nähtävissä useita yhteistyöhankkeita, joissa on mukana sekä sosiologeja että kielentutkijoita. Hankkeista vähäisin ei ole Suomessa meneillään oleva lääkärin ja potilaan keskustelua koskeva tutkimusprojekti.

Lähinnä kielentutkimusta edustava Deborah Schiffrin on muutama vuosi sitten todennut, että sosiologit selviytyvät keskustelunanalyysistä ilman kielitieteen välineistöä, mutta että toisaalta perinteinen lingvistinen analyysi voidaan suhteuttaa melko helposti keskustelunanalyysiin. Tällainen keskustelunanalyysi voitaisiin nähdä (Schiffriiniä mukailten) suunnilleen seuraavanlaisena:

Keskustelunanalyysi on teoreettista ja empiiristä tutkimusta, joka kohdistuu todellisen maailman ilmiöihin, ja jossa vuorovaikutus ja osallistujien toiminta ovat keskeisiä analyysin kohteita. Osa vuorovaikutuksesta hoidetaan kielellisin, osa muunlaisin keinoin. Vastaukseksi alun kysymyksiini tulee silloin: lingvisti voi olla keskusteluntutkija, ja keskusteluntutkija voi olla lingvisti.

OMA TUTKIMUKSENI KESKUSTELUNANALYYSIN KENTÄSSÄ

Lopuksi muutama sana omasta tutkimuksestani ja sen sijoittumisesta keskustelunanalyysin kenttään. Olen tarkastellut yhtä vuorovaikutuksen ilmiötä, joka on mahdollinen vain useamman kuin kahden henkilön keskustelussa: osanottajien liittoutumista »puolueiksi» erimielisyydessä. Samalla olen käsitellyt melko paljon sekä erimielisyyden käsittelytapoja että monenkeskisen keskustelun ominaispiirteitä. Jo tämän vuosisadan alussa yksi ns. mikrososiologian uranuurtajista, George Simmel, totesi, että kolmen henkilön keskustelu eroaa ratkaisevasti kahdenkeskisestä siinä, että kolmenkeskisessä keskustelussa on mahdollista muodostaa enemmistö, joka voi äänestää yksin jääneen kumoon. Mahdollisuus muodostaa enemmistöjä on olennainen monenkeskisen keskustelun piirre, ja tällainen liittoutuma voi myös saada vahvan aseman keskustelussa. Omassa aineistossanikin on muutama esimerkki, joiden yhteydessä puheenjohtaja pyrkii toiminnallaan ehkäisemään vahvan liittoutuman voimannäyttöjä.

Tutkimukseni sijoittuu institutionaalisten keskustelujen tutkimuksen kenttään, joskin aineistoni on keskusteluja voidaan pitää osin institutionaalisina ja osin arkikeskustelua muistuttavina. Institutionaalista on esimerkiksi toiminnan tavoitteellisuus, tie-

tyn työjärjestyksen mukaan eteneminen ja ajoittainen puheenjohtajajohtoisuus. Arkikeskustelua taas muistuttaa esimerkiksi se, että osanottajilla ei ole suuria toimivalta- tai statuseroja ja että keskustelu useimmiten ei ole puheenjohtajajohtoista, vaan osallistujat saavat valita itsensä puhujiksi vapaasti.

Aineistoni keskustelujen erimielisyydet eivät ole kovin vakavia, mutta yksi syy siihen, että ne eivät pääse kehittymään vakaviksi, on ehkä juuri osallistujien tapa käsitellä erimielisyyksiä. Vaikka voi sanoa, että analysoimani keskustelut ovat konsensus-hakuisia, konsensus voi syntyä vain yhteistyön tuloksena. Mielestäni on myös perusteltua esittää hypoteesi, että osanottajien tiimiytyminen lieventää erimielisyyttä, vaikka en sitä vielä tällä aineistolla pysty todistamaan. Ainakin tässä aineistossa vakavimmat erimielisyydet olivat kahdenvälisiä.

Kun olen analysoinut liittoutumisen osoittamiseen käytettyjä keinoja, uskon, että en ole tehnyt vain kielikohtaista tutkimusta. Monet liittoutumisen osoittamisen keinot, esimerkiksi toisto, toisen vuoron täydentäminen, yhteisten luetelmien rakentaminen ja kenties tietyssä määrin myös (mahdollisesti universaalin?) *mm*-partikkelin käyttö, näyttäisivät toimivan hyvin samalla tavalla niin USA:ssa, Australiassa kuin Saksassakin eli niissä kulttuureissa, joista toistaiseksi on saatavissa tutkimustuloksia samantapaisten ilmiöiden analysoimisesta. ■

HELENA KANGASHARJU *Alignment in disagreement: building alliances in multiperson interaction*. Helsingin yliopisto 1998.

Helsingin kauppakorkeakoulu, Runeberginkatu 14–16, PL 1210, 00101 Helsinki.
Sähköposti: *Kangasha@hkkk.fi*